

A megítélési helyzet hatása nyelvhelyességi ítéletekre

„Ki gagyogva zagyvál,
 hogyha megértjük, szava
 kinsötét üzenet,
 s tán ima.”

John Barth

1. A nyelvi intuícioról. A nyelvészetbe az intuíció fogalmát a generatív nyelvészet vezette be újfent, s tette a nyelv megismerésének központi eszközévé. Az intuíció azóta legalább annyi kérdést, problémát vetett fel, mint amennyinek megoldásához hozzájárult. Ez nemcsak módszertani gondokat jelentett, hanem azt is, hogy jelentése nem volt egészen egyértelmű, részben a mögötte álló elméletek különbözősége, részben pontos definíciójának hiánya miatt.

Legelőször is az a kérdés merült fel, hogy kinek az intuícójáról van szó: a nyelvészéről vagy a beszélőéről, minthogy a tapasztalat a kettőt nemigen mutatta egyformának. Később a szociolingvisztika, azzal, hogy a beszélők intuíciója közti különbségeket nemcsak hogy megmutatta, hanem vizsgálódása középpontjává tette, a nyelvész/beszélő kettősség által implikált nyelvi norma újragondolását követelte. Másrészt kérdésessé vált az is, hogy ha a beszéd nem bizonyult társadalmilag homogénnek, akkor milyen jögon tarthatjuk annak a nyelvet, a grammatikai kategóriákat vagy szabályokat.

Az intuíció fogalma, illetve a generatív nyelvészet eljárásából kiindulva kifejlesztett kísérleti módszerek (a beszélő kikérdezése arról, hogy adott mondatot helyesnek, értelmesnek stb., ill. több mondatot hasonlónak tart-e) elméleti-indíttatásától függetlenül is hasznosnak bizonyult a pszicholingvisztikában. Továbbra sem mellékes azonban, hogy mit gondol a kísérletező magáról az intuícioról.

Ha ugyanis a generatív nyelvészetnek s a klasszikus nyelvtani hagyományoknak megfelelően stabil, diszkrét grammatikai kategóriákat feltételezünk, az intuíció egy stabil nyelvtankönyvben történő introspektív lapozgatásnak felel meg, ahol a kísérleti változók ezen olvasás képességét rontják-javítják. Ha viszont a grammatikát nem minden vagy semmi alapon szerveződének, hanem a használat, társadalmi presztízzsel kapcsolatosan fokozatok szerint szerveződének képzeljük el, akkor a beszélő intuíciója feltehetőleg nyelvhasználati tapasztalatairól való beszámolót jelent. Ekkor pedig a kísérleti változók azokat a helyzeteket változtatják, melyeket a kísérleti helyzet modellál. Egy harmadik felfogás, melyet Carroll, Bever és Pollack (1981) képviselnek, össze próbálja békíteni a hagyományos kategorikus nyelvészetet, és azt a tényt, hogy sok nyelvi jelenség folyamatosnak bizonyul. „Azt a nézetet valljuk — mondják, — hogy az elfogadhatósági intuíció az az észlelet (percept), ami a szerkezeti tudás, a viselkedési folyamatok és az introspekció mechanizmusainak kölcsönhatásából származik.” A diszkrét nyelvi rendszer itt azáltal veszítené el abszolút voltát, hogy funkcionálisan próbálják magyarázni univerzális jellemzőit univerzális viselkedési — pl. perceptuális — folyamatokból, alapvető nyelvi képességekből származtatják, változékony oldalait pedig változó, nyelven kívüli tényezőkből — pl. „mentális állapotokból”. Bever (1980) szerint, mivel a nyelvészeti grammatika a nyelvész intuíciójától függ, azaz maga is performanciának tekinthető, ahhoz, hogy megtudjuk, hogyan reprezentálja a nyelvi struktúrát,

először is a nyelvi intuíciónkra vonatkozó elmélet szükséges. Hozzáteszi, hogy ehhez pedig elengedhetetlen az introspekció természetének ismerete.

Itt egy további értelmezési probléma vetődik fel az intuíciónal kapcsolatban: az intuíció és a introspekció viszonya. Chomsky alapfeltevései azt implicálnák — mondja Labov (1979), hogy a nyelv intuitíven hozzáférhető. Itt tehát az intuíció egyszerre jelenti azt, a m i n e k folytatán (azaz introspekcióval) és azt, a m i h e z hozzá kell férni.

A reflexió problémája magán a nyelvészeti elméleten belül is jelentkezik. Bever szerint a generatív nyelvtan mentalizmusának köszönhető, hogy az ismeret bizonytalan fogalma sokáig egyszerre jelentette a tevékenység mögött álló mechanizmust és az erre vonatkozó reflexiót (vö. Pléh, 1980). Watt (1970) ezt úgy fogalmazza meg, hogy a generatív nyelvtanban valójában kétféle nyelvtanról van szó: a beszélő mentális grammatikájáról (MG) és a nyelvész által leírt grammatikáról (LG), melyeket izomorfnek (egymásnak különösen megfelelőnek) tekintenek. Össze nem illés esetén pedig az MG-t idomítják az LG-hez. Eszerint az elemzés szerint a nyelvi ismeret tehát egyszerre tartalmazza a mentális nyelvtant és az erre vonatkozó reflektáló ismeretet. A nyelvész azonban többnyire nem különíti el e kettőt, s így amit leír, bár észrevétlenül, de nem a mentális nyelvtan, hanem az arra vonatkozó reflexió.

Ezek után hányszoros reflexiót jelent az, ha a nyelvész a beszélőnek, mint a d h o c nyelvésznek — ti. aki a kísérleti helyzetben saját ismereteiről számol be — a reflexióra reflektál. Így tűnik csak igazán jogosnak Bever javaslata az intuíciónról való komoly elmélkedésre.

A nyelvi intuíciónal kapcsolatban rengeteg kérdés vetődik fel: hagyományosan a „szuperstruktúra” és a beszéd tényei, illetve ezek kölcsönhatása. Egy másik, hogy ha a nyelvész leírta grammatika a beszélt nyelvre történő reflexió, akkor a nyelvésznek szempontot kell váltania spontán beszélő mivoltához képest. Carroll, Bever és Pollack (1981) ezt egyenest más-más mentális állapotokhoz hasonlítják, az objektív, illetve szubjektív éntudatossághoz. Talán mégsem kell azonban kacsa—nyúl problémaként elképzelnünk ezt, hanem olyan változó stratégiának, amely fokozatos és folyamatában vizsgálható.

2. A nyelvi norma kérdése. A generatív grammatika intuíció fogalmának kibontása elvezet a nyelvi norma problémájához. A generatív grammatika nem normák által szabályozott társas tevékenységként kezeli a nyelvet, hanem absztrakt és univerzális szabályrendszerek működésére vonatkoztatja, melyeket a nyelvész közvetlenül megragadhat, ám a köznapi halandók intuíciója erre nem megfelelő. Hiszen amennyiben a nyelvhasználó intuíciója eltér a nyelvész által megragadott leírt nyelvtantól — az akceptabilitás (elfogadhatóság) a grammatikalitástól (nyelvtani helyességtől) —, ez nem nyelvi tényezők (pl. emlékezeti korlátok, feldolgozási nehézségek) következménye.

A szociolingvisztika másképpen viszonyul a nyelvi norma kérdéséhez. Elemzési keretében a nyelvhasználat a társas kontextusnak normatíván megfelelő szabályrendszer választását jelenti a szabályok egy készletéből. Ezért számára a grammatikalitás és az elfogadhatóság eltérése nem „zaj”, hanem „jel”, olyan információ, mely felhasználható a beszédváltozatok mögötti szabályszerűségek feltárására. Legegyszerűbben fogalmazva: a szokványos grammatikalitás a formális társas helyzetekben használt nyelvi változatnak felel meg, míg az ettől eltérő változatok elfogadása a más helyzetekben érvényes regiszter hatását, illetve a norma bizonytalanságát mutatná.

Az eltérő szociolektusok vagy beszédmódok jellemzők a beszélő csoport hovatartozására, adott esetben az identitására. Mint Labov (1973) leírta, egyes mobil rétegek hajlamosak túláltalánosítani olyan nyelvi változatokat, melyek új, magasabb státusú vonatkoztatási csoportjukat megkülönböztetik az eredetitől. Egyes nyelvi közösségekben ezek olyan nyelvi formák, melyeknek az alacsonyabb státussal összekapcsolt párjához nyílt szociális korrekció tartozik. Ilyesféle nyílt szociális korrekció túláltalánosítását hívhatják elő a magyar nyelvi közösségekben a nyelvművelés által megbélyegzett alakok (Pléh, 1984). Ebben az esetben a hiperkorrekció nem pusztán a nyelvi normáról és a nyelvhasználó értékorientációjáról mond valamit szánunkra. Ha mégoly jelentéktelen adalékkal is, de tudomány és hétköznapi tudat viszonyának közelebbi megértését is segítheti.

A szociális korrekció, mely a saját norma elismerését, elismertetését célozza, tudományos döntőbíróhoz fordul segítségért. S a nyelvészet preskriptív (előírásként való) felfogása el is látja ezt a funkciót: a standard norma képviselői számára megadja, mi a helyes, mi a helytelen. Ám a nyelvművelés önmagában még nem lenne problematikus, ha az ily módon született döntés véletlenszerűen ítélné helyesnek a különböző társadalmi csoportok által használt nyelvi formákat. Ez nyilvánvalóan nem így történik, hiszen a nyelvművelés alapja az ún. standard vagy köznyelv, mely a művelt magyar beszélők nyelvhasználatát irányító norma, s a tudatos nyelvhasználat alapja.

3. A kísérlet. Kísérletün közvetlen motivációja Carroll, Bever és Pollack (1981) egy vizsgálata volt, ahol nem-nyelvi tényező hatását vizsgálták a nyelvi intuícóra. A szerzők eredetileg az autonóm mondatban, illetve a vele szembeállított szemantikai megalapozottságú mondatban (az ún. generatív szemantika) vitájához kapcsolódva próbáltak keresni olyan mentális állapotokat, illetve ezeknek megfelelő kísérleti helyzetet, melyek mindkét fajta elemzést értelmessé teszik. A szemantika irányította szintaxisnak az ún. objektív éntudatosság állapotot feleltetik meg, amely nálunk nagyobb kommunikációs-szociális érzékenységet, szemantikai megkülönböztetést, illetve önmagára reflektálást jelent, kísérletileg pedig úgy modellálható, hogy a személy tükörrel szemben hoz mondathasonlósági ítéleteket. A szerzők felteszik az előbbi ellentétpárját, a formális szintaxis autonómiáját alátámasztó szubjektív éntudatosság állapotát is, amely a dolgokban való pusztán részvételt, nem-reflexiót, kisebb kommunikációs-szemantikai érzékenységet, azaz az előbbieket hiányát jelenti. Az ennek megfelelő helyzetben a személyek tükör nélkül hoznak mondathasonlósági ítéleteket.

Kísérletünk fő kérdései a következők voltak: 1. Vizsgálni akartuk, hogy változtatható-e a nyelvi intuíció azzal, hogy a reflexiót felerősítjük. És ha igen, hogyan. 2. Másfelől azt, hogyan változik az intuíció stigmatizált (elítelt) és a hiperkorrekciót esetlegesen előhívó mondatok tekintetében. Mivel a stigmatizált alakok erősen jelölt formák az eltérő nyelvi változatok közötti megkülönböztetésben, a hiperkorrekció pedig ezek elkerülésének túláltalánosítása, esetleges változó megítélésük a két helyzetben magáról a normaváltozásról is információt adhat, valamint arról, hogyan játszik ebbe bele a törekvés a magasabb státusúnak tekintett változat követésére. Közelebbről ez azt jelentette: vajon a megnövelt „objektív éntudatosság” csökkenti vagy növeli-e a hiperkorrekciós tendenciákat?

A vizsgálati helyzetben a fő módszerbeli kísérleti változó a kísérleti szoba elrendezése volt. Az első csoport „tükörös”, a másik „nem-tükörös” (a továbbiakban foncosoros) helyzetben ítélte meg a mondatok helyességét. A személyek egyedül voltak a szobában, ahol igen nagy rendetlenség volt azért, hogy az asztal elé támasztott tükör ne tűnjék szándékosnak. A második csoport személyeinél a tükör ugyanott, de megfordítva állt. Utólagos kikérdezés szerint a személyek nem tulajdonítottak a tükörnek különösebb jelentőséget. A tükörhöz, illetve foncosoros feléhez egy papírlap volt hozzáragasztva, melyen egyik feladatnál az instrukció, a másik feladatnál pedig a mondatok átszámozásához szükséges kód állt. Ez azért volt fontos, hogy a személy kénytelen legyen gyakran tükörbe nézni. Az első feladatot egy további csoport is megoldotta, csoportos helyzetben, de egyénileg dolgozva. Egy tanulócsoporthoz tartozó egyetemisták voltak. Ezt a helyzetet a továbbiakban „csoportnak” nevezzük. Személyek: 10–10 első és másodéves pszichológus hallgató vett részt a kísérletekben az ELTE-ről. Feladatuk két részből állt. Először 34 kártyát adtunk egy-egy mondattal (1. táblázat), amelyeket a személynek két csoportba kellett osztania aszerint, hogy melyiket tartja helyesnek, melyiket nem. A kísérlet másik felében pedig 15 mondatot (2. táblázat) kellett megítélnie a nyelvi helyesség szerint egy 5 fokú skálán, saját ítéletében való bizonyosságát egy 3 fokú skálán, illetve saját ítélete szigorúságát egy 3 fokú skálán, Ross (1979) módszerét követve. A tükörről ebben a helyzetben a személy a skála osztályzatainak kritériumait olvasta le. A 15 mondat és a skála teljes egészében, a 34 mondat egy része azt a nyelvi anyagot s eljárást ismétli meg, mellyel 10–17 éves diákoknál vizsgáltuk a hiperkorrekciós tendencia erősségét, illetve ezzel összefüggésben a „nyelvérzéki fokozatosságot” (Pléh, 1984). A csoportos helyzetben csak az 1. feladatot végeztettük el.

A mondatanyag. A választásos feladatot a hiperkorrekciós tendencia ellenőrzésére hivatott. Az 1. táblázat első részében látható mondatpárok ezt olyan mondatokkal célozzák, ahol a köznyelvi beszélők egy részénél két forma (pl. *láthatják*–*láthassák*) egybeesik, fonetikai (-*ba*), morfológiai (-*suk*) vagy szemantikai (*végett*) okokból. A nyelvművelés helyes ideálja itt az, hogy a jelentéshordozó különbséget meg kell őrizni. A hétköznapok során ez az egyszerűbb forma a bonyolultabb helyett történő használatát ítéli el. A párokból ennek felel meg az első mondat. A második mondat arra, kíváncsi, vajon más (a norma szerint helyes) kontextusban elfogadják-e a személyek a stigmatizált formát. Hiperkorrekcióról – ami a nyelvművelői ideállal szintén szembenáll, de a ló túlsó oldalára esik át – akkor beszélhetünk, ha a nyelvművelés sugallta stigmatizáció a formára elszigetelten mint formára, a kontextustól függetlenül kiterjed.

„Jó mondatokat” ebben a feladatban csak elterelésként használtunk, azért, hogy ne alakuljon ki határozott beállítódás a párokra. A kártyacsomag természetesen összekeverve tartalmazta a mondatokat.

A skálázási feladatban viszont a mondatok nem a hiperkorrekciós kapcsolataik, hanem egyéb tényezők miatt tértek el egymástól: nehéz (pl. beágyazott mondat), nehéz és helytelen, régies és nyelvjárási formák próbálták biztosítani, hogy különböző mértékig elfogadható formákat kapjunk.

1. táblázat

A válogatásos feladat mondatlistája a mondatok típusa szerint csoportosítva

A. Stigmatizált és helyes, de hiperkorrekciót hívó szerkezetek páronként rendezve

1. Piri nem nagyon bízott a dologba.
János minden reményét a futásba vetette.
2. Az eső végett beálltam az eresz alá.
Mari néni csak egy kis traccsolás végett nézett be a boltba.
3. Kati továbbtanulás miatt jelentkezett az egyetemi előkészítőre.
A veszekedés miatt lekésték a vonatot.
4. A Jókai sok jó regényt írt.
A Petőfi versében szereplő számárnak nem volt szerencséje.
5. Ha időben odaérnek, még ők is láthassák a meccset.
Igyekeztek, hogy ők is láthassák az eseményeket.

6. Nem szerette, ha húzzák-halasszák a dolgokat.
Azt üzentem, hogy osszák be az idejüket.
7. A könyv le van esve a földre.
Az igazolványom oda volt ragadva az asztalhoz.
8. Ha többet kapnak, jobban örülnek.
Ha látnák, biztosan meg is vennék.
9. Még nem tudom, hogy nem-e lesz akkor tanítás.
Jó lenne tudni, hogy a nem-e a helyes válasz.

B. J ó m o n d a t o k (p r o b l é m á t l a n o k)

1. Semmi kellemetlent nem találtunk a dologban.
2. Nem is számítottunk ilyen szíves fogadtatásra.
3. Légy szíves, nyisd ki az ablakot, mert iszonyú meleg van.
4. Hamarosan megérkeztek a fecskék is a gólyák után.
5. Ebéd után sört is ittunk.
6. Közelebbről már látta, hogy biztos nem ő az.
7. Elhoztam a boltból az utolsó csomagot.
8. Moziból jövet meg betértünk a közeli presszóba.
9. Rendszerint apám vitt el az óvodába.
10. Ha valaki nem munkakerülő, még nem biztos, hogy szeret dolgozni.
11. A barkochba játékban az is válasz is sokat segít.
12. Az üres füzeteket is éppannyira szeretem, mint a teleírtakat.
13. A kevésbé szerencsétlen megoldást választottuk.
14. A libegőn a hegymenet a drágább.
15. Akartuk is, meg nem is, hogy észrevegyenek minket.
16. Hajuk színétől függetlenül vonzódok a nőkhöz.

2. táblázat

A grammatikalitás (elfogadhatósági) pontértékek átlagai a két csoportban

Mondat	Tükrös átlag	Rang	Nem tükrös átlag	Rang
Nincs itt senki, akivel jóban vagyok.	4,8	1,5	4,6	1
Péter azt mondta, mindenki visszajött már.	4,8	3	4,4	2
Találkoztam azzal az emberrel, amelyikről beszéltem.	4,6	1,5	4,3	3
Javaslom, hogy minden, amit megérintett, éget- tessék el.	4,5	4	4,2	4
A Feri olvasta könyv az asztalon hevert.	3,6	6,5	4,1	5
Senki, akivel jóban vagyok, nincs itt.	3,6	6,5	3,6	6
Hogy nem szabad elmenni, már hallottuk.	3,8	5	3,4	7
Sok olyan elmélet született, amelyek tagadják az evolúciót.	3,1	9	3,2	8
A titkárnő behozta az írandó leveleket.	2,1	11	3,0	9
Ameddig elmentünk, az csak Bogdány volt.	3,3	8	2,8	10
Bármilyen körülmények között sem fogadom ezt az ajánlatot el.	2,1	11	2,3	11
Elmegyünk hozzátok, amikor lehet lesz beszélünk veletek.	1,4	15	2,0	12
A pénz, amit mondtam, hogy a fiú elvitte, eltűnt.	2,1	11	1,9	13
A fiú csak a könyvet elolvasta.	1,7	13	1,6	14
A tanár a tolvajt, akit kergette a rendőr, felismerte.	1,5	14	1,4	15

4. Eredmények és értelmezés. Az adatokon varianciaanalíziseket végeztünk. Az első lépésben globálisan hasonlítottuk össze a csoportokat. A 15 mondatos, skálázásos feladat eredményei a következők voltak (3. táblázat). Az értekelésben nem mutatkozott különbség a csoportok között, miközben a mondatnak magának természetesen igen erőteljes hatása volt az elfogadhatóságra. Az egyes mondatok elfogadhatósága a várt módon alakult, s a megítélési helyzet ezen lényegében nem változtatott. A 2. táblázaton ezt mutatja, hogy a két helyzetben kapott rangsorok szinte teljesen azonosak. A nehezebb, de ugyanakkor helyes mondatok a legelfogadhatóbbak, az archaikus vagy nyelvjárási változatok kerülnek középre a rangsorban, míg a legkevésbé elfogadhatóak mindkét csoportban a valóban a grammatikus mondatok. A szubjektív szigorúságban enyhe tendencia mutatkozott a foncsorosok javára. Szignifikáns volt a különbség a bizonyosság tekintetében, azaz tükörbe nézve a személyek biztosabbak voltak ítéletükben.

3. táblázat

A megítélési helyzet hatása a skálázási feladatban

Skála	Tükörös átlag	Foncsoros átlag	Varianciaanalízis	
			F/1,18/	p
Helyesség	3,13	3,12	< 1	n. sz.
Biztosság	1,11	1,29	7,59	0,01
Szigorúság	2,09	1,92	2,10	n. sz.

A másik feladatnál már határozottabb változásokat okozott a tükör. Kétszemponos varianciaanalízis-modellben dolgoztuk fel az anyagot, ahol az egyik szempont a csoport, a másik személyeken belüli szempont a mondat típusa volt. Természetesen erős főhatása volt a mondattípusnak ($F_{2,36} = 80.63$, $p < 0,0001$) ennél számunkra érdekesebb azonban a helyzet jellegzetes hatása.

Mint a 4. táblázat mutatja, általában több mondatot fogadtak el a tükör előtti dolgozó személyek. A páronkénti összehasonlítások szerint a csoportos helyzet átlagos megítélései nem különböztek az egyéni foncsorosaitól, az egyéni tükröstől viszont tendencia szinten igen ($F = 3.75$, $p < 0,10$). A valóban jellegzetes eltérés azonban — $F = 6.85$, $p < 0,02$ — a két egyéni helyzet között volt: tükörbe nézve liberálisabbak voltak a személyek. Ez azonban, mint a 4. táblázat felső sorai mutatják, nem indifferens liberálisság. A jó és a stigmatizált mondatoknál nincsen hatása a helyzetnek. Az eltérés oka: a hiperkorrekciót hívó mondatoknál a hiperkorrekciós tendencia nagyobb leküzdése a tükörbe néző csoportnál.

A tükörös csoport mindkét másikkal szemben ($p < 0.01$ -es szinten) szignifikánsan több hiperkorrekciót hívó de helyes mondatot fogad el jónak. Az elfogadás, illetve elutasítás tehát a nyelvtanilag rossz mondatokra vonatkozóan a helyzettől független, nagyon stabil. Ami változik, az tendencia szinten a jó, s főleg a jó, de hiperkorrekciót indukáló mondatok megítélése.

Hogyan értelmezhető mindez? Nézzük meg az eddigi magyarázatokat.

4. táblázat

A megítélési helyzetek hatása a három típusú mondatnál az igen — nem választásos feladatban

A mondat típusa	Tükrös elfogadás	Foncsoros átlagos százaléka	Csoportos	Helyezethatás	
				F (2,27)	p
Rossz	12	13	18	< 1	n. sz.
Jó	84	69	73	1,96	n. sz.
Hiperkorrekciót hívó	78	52	48	5,24	0,01
Összes átlag	58	45	46		

A tükörrel való kísérletezés módszere a szociálpszichológiából származik. Duval és Wicklund (1972) vizsgálataikban úgy találták, hogy az egyéni produkció (pl. biciklizés, pénzelosztás) a társas helyzet normájának irányában változik a tükör hatására. Ezt az ún. objektív éntudatosság állapotával magyarázzák. Azt jelentené ez, hogy a személy ekkor tárgyként látja önmagát, úgy ahogyan mások látják őt. Ez számára valamiféle társas helyzetet jelentene, mások szerint ennek megfelelő mentális állapotot. Az objektív éntudatosság nagyobb szintjét az önreflexió nagyobb szintje generálná. Carroll, Bever és Pollack (1981. 370) az objektív éntudatosság nagyobb mértékét, illetve állapotát, ahol „a személy a lehetséges helyzetek és személyközi viszonyok viszonylag teljes készletére érzékeny”, rokonítja az intuíciónkat vizsgáló nyelvész állapotával, aki a mondatot „megjelenésének minden specifikus, lehetséges funkcionális kontextusától elvonatkoztatva teszi objektívvé”. A nyelvész ekkor megszűnik beszélő lenni, hiszen a beszélő „rendesen nincs tudatában az elfogadhatatlanságnak, előfeltevéseknek és saját és mások beszédében levő kétértelműségeknek”. Ugyanakkor az objektív éntudatos személy különösen érzékeny lehet a nyelvtani helyességre — jósolja már Duval és Wicklund (1972) is.

Carrollék abban látják a szociálpszichológiai kísérletben tapasztalt viselkedés és a nyelvi intuíción vizsgálata közti különbséget, hogy ott a helyesség — melyet az objektív éntudatosak jobban megközelítettek — mindig objektíven meg volt határozva (pénzelosztásnál igazságosság, biciklizésnél a teljesítmény). Nem létezik viszont „megfelelő a priori definíció egy mondatról való helyes intuíciónra” (Carroll Bever és, Pollack, 1981. 371). Szerintük tehát a tükör okozta változás minőségi eltolódás: „az objektívebbé tett beszélő érzékenyebb lehet az interperszonális nyelvi tapasztalaton alapuló általánosításokra.”

Ezt a magyarázatot eredményeink csak részben támasztják alá. Véleményünk szerint ugyanis két dologról lehet szó az objektív éntudatosság állapotában: érzékenységről a nyelvtani helyességre és interperszonális nyitottságról.

Ha a nagyobb elfogadást az eredményezné, hogy a személyek általánosan nyitottabbak, liberálisabbak lesznek, vizsgálatunkban ez valahogyan a következő módon mutatkozna meg. Egyrészt — amennyiben feltehetjük, hogy a csoporthelyzet nagyobb interperszonális nyitottságot involvál, mint az egyéni — ennek nagyobb elfogadásban kellene megnyilvánulnia. Másrészt a tükrös csoport személyei az ö s s z e s mondatot inkább elfogadnák eszerint. A szor-

tírozási helyzetben (34 mondat) kapott eredmény — azaz nagyobb globális elfogadás — ezt még megengedné. Ugyanakkor a skálázásos feladatban a személyek nem különböztek a tükör előtt az elfogadásban. Ezt úgy még tudnánk értelmezni, hogy a skálázás szempontjaival olyan önreflexiót hívott elő, amit a tükör nem tudott tovább fokozni. Ez, valamint az a tény, hogy a tükör előtt mégis magabiztosabbak lettek a személyek, további vizsgálódások tárgyát képezheti.

Ezzel szemben az igen-nem választásnál kapott eredményeinkből más is kiderül: 1. A tükrös helyzetben elfogadóbbak a személyek, mint a csoportosban, mely ugyanakkor statisztikailag nem különbözik az egyéni foncsoros helyzettől. Aligha tulajdoníthatunk pedig nagyobb interperszonális felszólító jelleget egy tükörnek egy valódi csoportnál. 2. A részletes, mondattípusonkénti elemzés azt mutatja, hogy a tükrös helyzetnek a foncsorostól és a csoportostól való eltérését a kisebb hiperkorrekció és a jó mondatok nagyobb elfogadása okozza. Ugyanakkor a stigmatizált mondatok megítélése a tükör előtt semmit sem változott, noha ezek éppúgy érthető mondatok. A tükröben tehát nem egyszerűen normalizulásról van szó, hanem inkább a grammatikusság következetesebb érvényesítéséről, szemben a társadalmilag determinált túláltalánosításokkal.

Vizsgálatunkat a következőképpen foglalhatnánk össze:

A nyelvi intuíciónemcsak beszélők különböző csoportjait tekintve nem homogén, hanem a beszélő tényleges állapotainak is függvénye. A tükrös helyzetben előállított fokozott önreflexió a „kognitív” okokból eltérő elfogadhatóságú (pl. a nehéz) mondatok megítélését nem befolyásolja. Ez persze, mint említettük, a skálák önreflexiót indukáló jellegének is betudható. A nyelvi norma szociálisan súlyozott peremterületeit viszont jellegzetesen érinti. Reflexívebb helyzetben fokozottabban megerősödik olyan formák eltérése, melyek közt bizonyos rétegnyelvi spontán nyelvhasználat és a túláltalánosított hiperkorrekciós attitűd egyaránt elmossa a különbséget. A tükör indukálta reflexió a stigmatizált formák elvetésével és a hiperkorrekció áldozatainak elfogadásával voltaképpen azt a normát hozza elő, melyre szándékai szerint a nyelvművelés is törekszik (vö. pl. Grétsy—Kovalovszky, 1980—1985).

Úgy tűnik, hogy ha valaki magába mélyed, még nem lesz másokkal szemben megengedőbb, legfeljebb következetesebb saját normáihoz. Módszertanilag mindez arra utal, hogy a megítélési helyzet változtatása különösen alkalmas lehet társadalmilag minősített nyelvi változatok tanulmányozására. A nyelvművelés szempontjából pedig azt jelenti, hogy a normának következetesen megfelelő megítélés valóban a „tudatos” személy jellemzője: ha iskolázott beszélőknél kísérleti beavatkozással növeljük a „tudatosságot” (ezt biztosította nálunk a tükör), akkor a személyek hívebben követik a maguk által is elfogadott normát.

Bánfi Beáta—Bodor Péter—Pléh Csaba

Irodalom

- Bever, T. G. (1980): A nyelvi viselkedés összetett vizsgálata. In: Pléh Csaba (szerk.): Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. Tankönyvkiadó, Budapest, 168—99.
- Bever, T. G.—Caroll, J. M. (1981): On some continuous properties of language. Kéziratban.
- Caroll, J. M.—T. G. Bever—Pollack, C. R. (1981): The non uniqueness of linguistic intuitions. Language, Vol. 57. Number 2.

- Duval, S.—Wicklund, A. R. (1972): A theory of objective self awareness. New York: Academic Press.
- Grétsy László—Kovalovszky Miklós (1980—1985): *Nyelvművelő Kézikönyv 1—2*. Budapest: Akadémiai.
- Labov, W. (1973): A társadalmi folyamatok tükröződése nyelvi szerkezetekben. In: Szépe György (szerk.): A nyelvtudomány ma. Budapest, Gondolat, 509—27.
- Labov, W. (1979): A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben. In: Pléh Csaba—Terestyéni Tamás (szerk.): Beszédaktus—kommunikáció—interakció. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 365—98.
- Pléh Csaba (1980): A pszicholingvisztika horizontja. Budapest, Akadémiai Kiadó, 61—71.
- Pléh Csaba (1984): A hiperkorrekció és a „lazaság” között. A nyelvi intuíció néhány életkori és pedagógiai befolyásolójáról. Kéziratban.
- Ross, J. R. (1979): Where is English? In: Fillmore, C. J.—Kemper, D.—Wang, W. S.-Y. (szerk.): Individual differences in language ability and language behavior. New York, Academic Press, 127—63.
- Watt, W. C. (1970): On two hypotheses concerning psycholinguistics. In: Hayes, J. R. (szerk.): Cognition and the development of language. New York, John Wiley and Sons. 137—220.

Egy kihalt nemesi família családnevéről

A Szeremle középkori okleveleit magyar fordításban közlő kiadvány (Kapocs-Kőhegyi: Szeremle középkori oklevelei a Zichy okmánytárban. Baja, 1980.) iratainak több mint 90 százaléka foglalkozik egy bizonyos *Bátmonostori* előnevű család ügyes-bajos dolgaival, az 1330-as évektől egészen az 1460-as évekig. Az iratokból egykorában jelentős nemesi család ügyei rajzolódnak elibénk, s ez tanulságokat szolgáltatathat a történelemtudomány bűvárainak. Van azonban egy másik, a nyelvészt érintő, érdeklő tanulsága is az iratoknak: a *családnév*-nek nevezett személynévelem alakulását, rögzülését követhetjük nyomon egy határozott esetben.

A nemesi családról az okmánytár mutatója ennyit ír: „*Báthmonostori* család, előfordul az első időben *Becsei* névvel, *Tóttös* fia László pedig a *Blinai* nevet is használja” (ZO VII. 31).

Nagy Ivánnak a magyar nemesi családokat lexikonszerűen bemutató 11 kötetes munkájában így említődik: „*Thytheus* család (Báth monostori).

Nevét sokféleképpen találjuk az okmányokban. Az első, akit közülük ismerünk, *Theuthes* nemes vitéz, kinek 1346-ban a budai kórházi rend a szent-endrei malon felét adja (Fejér Cod. diplom. tomo IX. vol. 1. 435). Ő ugyanaz, akit 1350-ben már az ország zászlósa között találunk *Theuthes* név alatt, mint fő ajtónállót (uo. 761), 1351-ben pedig a törvénykönyvben *Theuthews* név alatt. Innen úgy látszik, a család neve *Tóttös*-nek hangzott.

A XV. század végén élt báth monostori *Thóttös* László, kinek *Orsolya* nevű nejétől családja így áll [Geneal. auth. tomo II.]:

I. László (neje Orsolya)

II. László
+

Orsolya 1530 körül
(Kis-Várdai Jánosné)

Orsolyával, László leányával Várdai János e család tetemes jószágait öröklé Bars, Hont, Fejér, Bodrog, Tolna megyében (uo.).